

ОДЕСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

(за матеріалами анкетування)

Ще у 20-ті роки ХХ ст. відомий російський культуролог професор І.М. Гревс (1860 – 1941) писав, що “краєзнавство – це пізнання місцевості, яке здійснюється місцевими ж мешканцями, усебічне вивчення малої батьківщини для розуміння її нужд і вдоволення їх спільною працею її населення” [6: 15]. Краєзнавство має величезне виховне значення: воно “об’єднує, просвітлює і облагороджує дух місцевих жителів” [6: 16]. На початку 70-х років ХХ ст. в одному з методичних посібників для екскурсоводів відзначається, що в краєзнавстві чітко визначилася нова галузь - літературне краєзнавство, яке займається вивченням певного краю, району, міста чи місцевості з погляду виявлення і популяризації пам’ятних літературних місць [5: 3]. Проте вивчення літературного краєзнавства може мати саме безпосереднє відношення до дослідження етнопсихологічних процесів формування регіональної ментальності людей. І царський, і радянський уряди не підтримували таких наукових досліджень [1: 36], оскільки бачили в них певну загрозу територіальній єдності країни. Монітарна державна політика тяжіє до тріади “Єдина країна – Єдина нація – Єдина культура й мова”. В умовах такої політики затверджуються єдині державні програми для учнів і єдиний канон обов’язкових для вивчення літературів і їхніх творів. Це призводить до поступового вгасання регіональних центрів культури.

В.В. Фащенко був одним з тих учених, педагогів, суспільних діячів, хто зумів довести, що культурні й духовні цінності людини народжуються не за циркулярами столичних чиновників, а життям людини там, де вона живе. Літературний дух Одеси, який давав натхнення В.В. Фащенку в його житті й творчості, дуже влучно сформулював Б. Сушинський такими словами: “Одесу завжди огортала ота літературна аура, в південній благодаті якої, на межі двох екосистем – степу і моря, та цілого суцвіття національних культур, утворювалося щось неповторне, позначене ароматом особливого мовного середовища та всесвітньовідомим одеським шармом” [11: 10].

У 1997 і 1999 рр. за допомогою анкетного опитування мешканців м.Одеси в рамках соціолінгвістичної практики студентів російсько-го відділення ми спробували з'ясувати, чи знають одесити літературне життя свого міста. Респондентам, серед яких у певних пропорціях було представлено одеситів усіх вікових груп, починаючи з 15 років, усіх основних професійних груп, представлених у місті, жінок (57%) і чоловіків (43%), з різною освітою, з різними термінами проживання в Одесі, різних національностей, ставилося два питання: 1) Імена яких одеських поетів і письменників Вам знайомі? 2) Які твори одеських літераторів чи твори про Одесу Ви читали? З 1200 опитаних на перше питання відповіли 1140 (95%), на друге – 916 (76,3%). Найвищий рейтинг популярності мають І.А. Ільф і Є.П. Петров зі своїми романами “Золотой телёнок” і “Двенадцать стульев” (знають 1102 [96,7% тих, що відповіли], читали – 744 [81,2% тих, що відповіли]); другу позицію займає ім'я О.С. Пушкіна і його роман “Евгений Онегин” (знають 1090 [95,6%], читали – 908 [99,1%]). Ім'я В.П. Катаєва зустрілося в 530 анкетах (46,5%), однак з його творчістю знайомі, як правило, одесити віком понад 30 років (418 анкет з 530, тобто 78,9%). Серед творів В.П. Катаєва звичайно називають повість “Белеет парус одинокий” (230 анкет – 25,1%), роман “Хуторок в степи” (112 анкет – 12,2%), тетралогію “Волны Чёрного моря” (63 анкети – 6,9%). Іноді зустрічаються “Трава забвения” (47), “Кладбище в Скулянах” (29), “Разбитая жизнь, или Волшебный рог Оберона” (9). Імена І.Е. Бабеля і К.Г. Паустовського зустрілися відповідно у 518 (45,4%) і 385 (33,8%) анкетах. З ім'ям Бабеля звичайно пов'язують “Одесские рассказы” (392 анкети – 42,8%), іноді “Конармию” (57 анкет) і п'єсу “Закат” (22 анкети). З ім'ям Паустовського – повість “Время больших ожиданий” (83 анкети). В анкетах одеситів молодших 31 року дуже часто лунали імена М.М. Жванецького (505 анкет – 44,3%; з них 298, тобто 59%, - анкети молодих одеситів) і Б.Барського (346 анкет – 30,4%, з яких 285, тобто 82,4%, - молодіжні анкети). Про Ю.К. Олешу згадали 227 осіб (19,9%), лише в 40 з них відзначається як прочитана казка “Три толстяка” і у 27 – “Ни дня без строчки”. Закриває список найбільш відомих одеситам письменників ім'я Е.Г. Багрицького (зустрілося в 187 анкетах, тобто у 16,4% тих, що відповіли).

Рідко згадувалися в анкетах такі імена й твори: О.І. Куприн (78 анкет – 6,8%) і його оповідання “Гамбринус” (58 анкет); В.М. Інбер

(75 анкет – 6,6%); І.О. Бунін (69 анкет – 6%); Л.І. Славін (42 анкети) і його повість “Два бойца” (5 анкет); Ш. Алейхем (35 анкет – 3,1%); В.П. Смирнов (34 анкети – 3%); В. Сосюра (32 анкети – 2,8%); С.І. Олійник (32 анкети – 2,8%); І.І. Рядченко (32 анкети – 2,8%); Ю. Трусів (30 анкет – 2,6%) і його трилогія “Хаджибей” (8 анкет); О.М. Толстой (30 – 2,6%); О.С. Грин (27 – 2,4%); Б. Нечерда (27 – 2,4%); С. Стриженюк (25 – 2,2%); А. Зорич (22 – 1,9%); Б. Сушинський (20 – 1,8%); А.А. Ахматова (20 – 1,8%), а також Ю.І. Яновський, О. Довженко, О. Різниченко, Й. Мандельштам, Саша Чорний, К. Симонов, В. Мороз, Г. Зленко, І. Гайдаєнко, В. Гетьман, В.І. Іванович, І.М. Неверов, Т. Тесс, М. Хлебникова, Л. Вершинін, І. Гордон, І.М. Дузь, Є.М. Прісовський, В.Г. Полтавчук, В.В. Барладяну. Крім того, серед одеських письменників деякі одесити називали імена Т.Г. Шевченка, Лесі Українки, І.С. Тургенева, М.О.Булгакова, А.П. Чехова, М.М. Зошенка, М. Коцюбинського, М.М. Пришвіна, В.В. Маяковського, М. Светлова, М. Горького, П. Загребельного і навіть В.В. Воровського і Н.В. Бардіної. У декількох десятках анкет на Ю. Олешу вказують як на українського, а на І. Бабеля і Е. Багрицького як на єврейських письменників.

Абсолютна більшість правильно заповнених анкет із прізвищами, що зустрічаються рідше 30 разів, належить журналістам, письменникам, художникам, кіномитцям і членам їхніх родин. Варто визнати, що високим показником популярності в Одесі творчості І. Ільфа, Є. Петрова, В. Катаєва треба завдячити талановитим кіноекранізаціям їхніх творів. М. Жванецький і Б. Барський часто гастролюють і добре відомі телеглядачам. З творчістю К. Паустовського і Е. Багрицького протягом декількох десятиліть учителі знайомили дітей у радянській середній школі. Особливе місце в програмі одеських шкіл, гімназій, ліцеїв займає вивчення творчості О.С. Пушкіна в одеський період його життя. Популяризація творчості інших письменників-одеситів і тих, хто писав про Одесу, дуже ускладнюється, оскільки вивчення літературного краєзнавства чи літератури рідного краю як окремого єдиного курсу не передбачено ані шкільними, ані вузівськими навчальними програмами. Програми з української літератури для середньої загальноосвітньої школи радять вчителям виділяти з 5 по 11 класи по 2 години на чверть для проведення уроків літератури рідного краю [8: 126]. В поясню-

вальній же записці до програм з російської літератури, складених Л.А. Симаковою, зустрічаємо таке зауваження: “Теми занять з літературного краєзнавства, їх кількість і час визначає сам вчитель” [9: 3]. Можливість виникнення й розвитку в регіоні якихось інших літератур (неукраїнсько- чи неросійськомовних) взагалі не передбачається шкільними програмами. В результаті цього фактично втраченою для багатьох поколінь виявляється творчість сучасників Пушкіна В.І. Туманського і В.Г. Бенедиктова, І.П. Бороздни й О.А. Ган, Я.П. Полонського і А.І. Подолинського, Є.О. Драшусової і О.С. Стурдзи; учасників і очевидців громадянської війни В.І. Нарбута, В.М. Дорошевича, Л.Й. Кармена, Г. Шенгелі, С. Бондарина, Н. Шора (А. Фіолетова), Б. Бобовича, С. Корчика (С. Кірсанова), О. Гамма, Й. Мунца, З. Шишової, А. Владимирової, М. Корнейчукова (К.І. Чуковського), С. Гехта, Й. Количева, О. Югова, Ю. Смолича, О. Біска, С. Кіссельмана (Ескесса), Я. Гольденберга (Галицького), А. Адаліс, Н. Гернет, М. Тарловського, А. Шполянського (Дона-Амінада) [2; 3]; учасників і очевидців Великої Вітчизняної війни В.А. Бершадського, В.В. Домріна, Н. М.Лур’є, Б.А. Гончаренка, Є.Ф. Бандуренка, Г. Поження, Г. Карєва, В. Ляковського, Л.Я. Селютіної і багатьох інших літературів.

Респонденти виявили незнання літератури національних меншостей Одеси, хоча Одеса й Одещина відігравали і почасти продовжують відігравати помітну роль у літературі й культурі національних меншин, що населяють наше місто і край. Наприклад, прогресивну роль у розвитку болгарського національно-визвольного руху відігравала діяльність у 40-ві – 60-ті рр. XIX ст. патріотичної спілки “Одески литературен кръжец” і його учасників Олени Мутевої, Найдена Герова, Васи́ла Друме́ва, Добри́ Чантулова. По їхніх стопах пізніше йшли Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботєв, Іван Вазов, випускник Новоросійського університету Алеко Константинов [12], Іван Мавроді. Ніхто не згадав про класика єврейської літератури одесита Менделя Мойхер-Сфорима (Ш.Я. Абрамовича), а також про таких єврейських письменників Одеси, як В. Жаботинський, Х. Бялик, Ш.Р. Гольденберг, А.Ш. Губерман, Х.А. Вайнерман, І.Х. Друкер. Перебування в Одесі вплинуло на творчість Адама Міцкевича, Олександра Єловицького, Францишка Малевського, Юзефа Крашевського, Міхала Гра-

бовського, Томаша Єжа (З.Ф.Мілковського), Станіслава Трембещького і багатьох інших польських літераторів [10], на класика румунської літератури Міхая Емінеску. Членом Одеського відділення Співки письменників України був відомий сербський письменник Тихомир Ачимович. Одеський університет дав путівку в життя сучасному гагаузькому письменникові Віталію Бошкову.

Судячи з відповідей, мало хто з одеситів узагалі знає про сучасний літературний процес Одеси й Одещини. Журнал “Літературна Одеса” тримали в руках лише 12 респондентів-нефілологів, нежурналістів.

Погане знання регіональної літератури тісно пов'язане у сучасних одеситів з поганим знанням економічної й соціальної історії міста. Ось кілька прикладів. З 500 опитаних у 1999 році одеситів 373 (74,6%) правильно пов'язують назви Басейнових вулиці й провулків з водопровідними басейнами, що знаходяться тут з 1873 року, а ось вірно виявити причину виникнення одеського урбанотопоніму Фонтан, пов'язуючи його з доставкою питної води до міста з цих територій, змогли лише 92 (18,4%) опитаних. По-перше, рідко хто знає, що 200 років тому в Одесі загальне слово *фонтан* використовувалося не в сучасному його значенні, а з місцевою семантикою, запозиченою російською та українською мовами з молдавської: ‘джерело’, ‘колодязь’. По-друге, вже близько 130 років Одеса користується дністровою водою. Ім'я Г.Г. Маразлі, судячи з відповідей респондентів, чули 63,2% одеситів (316 позитивних відповідей з 500). Однак лише 35% з тих, що відповіли (111 з 316) знають, що він був одеським міським головою. Інші говорять про нього як про промисловця, купця, генерала, полководця, архітектора, лікаря, банкіра, письменника, вченого, героя війни. Його національну приналежність спробували визначити тільки 202 респонденти. Зробили спробу цю в такий спосіб: грек – 80, єврей – 68, італієць – 32, француз – 11, болгарин – 11. Ім'я В.Є. Таїрова чули, судячи з анкет, 82% одеситів (410 позитивних відповідей з 500). З виноробством і селекційною роботою його пов'язують 75% тих, хто відповів (307 відповідей з 410), тільки з містобудуванням – 14% (58 відповідей), 11% (45) тих, що відповіли, пов'язують його ім'я з воєнними героїчними подвигами різних епох російської й радянської історії. Національну приналежність В.Є.Таїрова спробували визначити 356 рес-

пондентів (86,8% тих, що відповіли), але тільки 37 осіб (трохи більше, ніж 10%) правильно відповіли, що він вірмен. 154 (43,3% тих, що відповіли) вважають його росіянином, 90 (25,3%) – українцем, 36 (10%) – болгариним, 27 (7,6%) – євреєм, 6 (1,7%) – азербайджанцем, 6 (1,7%) – осетином.

І.М. Гревс, про якого ми згадували на початку статті, закликав бачити в соціальному об'єкті, що відтворюється, живу істоту. Олюднена природа утворює культуру, особливий “надорганічний світ”, будова якого є анатомією людських поселень і споруд, а життя, яке у них відбувається, - фізіологією й психологією людських колективів [6: 21-22]. Будь-який край являє собою живий комплекс всіх елементів буття, цілісний і згуртований у колективний організм, доступний для огляду й близький до нас, існуючий завжди довкола нас. Приймаючи це положення за методологічну підставу в процесі вивчення історії й сучасного стану культури Одеси, на місто треба дивитися як на цілісний соціальний і духовний організм, який слід пізнавати в його еволюції, “відтворюючи поступовість формування його плоті, обличчя, душі” [7], тобто його господарсько-економічної інфраструктури, архітектурного вигляду, етнічного і професійного складу населення, культурної своєрідності, особливостей ментальності мешканців. Одеса і одеський регіон мають свою плоть, своє обличчя й свою душу. Споконвіку жили й працювали тут плічо-о-пліч українці й росіяни, євреї й караїми, греки й болгар, німці й поляки, італійці й французи, вірмени й молдовани, цигани і гагаузи... “І вистачало їм доброзичливості, терпимості й місця під одеським сонцем” [3: 60].

Здобуття Україною незалежності, зміна політичної й ідеологічної орієнтації країни розв'язало проблему більш серйозного вивчення в школах літератур далекого зарубіжжя. А та література, що повинна бути найближчою, зрозумілою, знову не може знайти гідного місця в шкільних програмах. “Чужому ми вже навчаємось, а свого ще цураємось”. Здається, що відродження регіонів неможливе без відродження культурних цінностей цих регіонів. Сьогодні варто підняти питання про необхідність нефакультативного вивчення в одному зі старших класів середньої школи окремого курсу літературного краєзнавства чи курсу регіональної літератури. А створення програм і підручників під силу регіональним університетам.

Цитована література

1. *Агеев В.С.* Перспективы развития этнопсихологических исследований // Психологический журнал. – 1988. – Т.9. — №3. — С.35 – 42.
2. *Александров Р.* Прогулки по литературной Одессе. – Одесса, 1993. – 256 с.
3. *Александров Р.* Искоженные детством. – Одесса, 2000. – 182 с.
4. *Атлас Д.* Старая Одесса в русской литературе (1820 – 40-е годы) / Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1911. – Т.1. – Вып.2. – С.39 – 58.
5. Городская литературная экскурсия (методические указания). – М., 1973. – 28 с.
6. *Гревс И.М.* Экскурсионный метод и краеведческий подход (Методические перспективы для экскурсий в современной школе) // По очагам культуры. Новые темы для экскурсий по городу: Методический сборник. Под ред. И.М. Гревса. – Л., 1926. – С. 7 – 32.
7. *Губарь О.* “Там всё Европой дышит, веет...” Ч.6 // Вечерняя Одесса. - 5 июня 1992.
8. Програми для середньої загальноосвітньої школи з українською і російською мовами навчання: Українська література. 5 – 11 класи. – К., 1998. – 272 с.
9. Программы для средних общеобразовательных школ с русским языком обучения: Литература. 5 – 11 классы. – Киев, 1996. – 112 с.
10. *Рымарь Н.Н., Степанов Е.Н.* Одесса и Северное Причерноморье в жизни и творчестве польских писателей (по материалам Одесского государственного литературного музея) // Stosunki kulturowo-literackie polsko-wschodnoslowianskie. – Rzeszow, 1995. – S.231-240.
11. *Сушинський Б.І.* Осмислюючи людяність і вічність... // Письменики Одещини на межі тисячоліть: Антологія-довідник. – Одеса, 1999. – С. 5 – 16.
12. *Шайкевич Б.О.* Одеса – огнище на българската култура: Літературно-краєзнавчі нариси. – Одеса, 1995. – 96 с.

Євген СТЕПАНОВ